

Een Friesch dorp in 1546,

door dr. O. POSTMA.

INLEIDING.

In zijn belangrijk artikel: „De Friesche grond in 1511”¹⁾ noemt dr. T. J. de Boer het Register van den aanbreng van 1511²⁾ een merkwaardige bijdrage tot de landbouwstatistiek, die niet de vergetelheid verdiende, waarin het werk nog altijd lag. De Boer zelf maakt in genoemd artikel van dat register gebruik om voor twee gemeenten, Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel, een overzicht te geven van de wijze, waarop in 1511 de cultuur van den grond werd gedreven. Hij beantwoordt daarbij de vragen: in hoeverre is de grond in cultuur gebracht, wat is de hoeveelheid bouw- en weiland, hoe groot zijn de hoeven, wie zijn de eigenaars van den grond, enz.

Door het beschouwen van zulk een betrekkelijk groote oppervlakte kan hij resultaten verkrijgen, die ook voor geheel Friesland van beteekenis zijn.

De onderhavige studie van schrijver dezes is op kleiner schaal opgezet. Hij heeft slechts den cultuurtoestand in één klein dorp, in het jaar 1546, als voorwerp van onderzoek genomen. Uit den aard der zaak kon hij daardoor tot weinig algemeene conclusies komen, maar aan den anderen kant kon hij hier en daar ook iets meer in bijzonderheden afdalen dan bij een breeder opgezette studie mogelijk is.

Bij deze studie is ook vooral gebruik gemaakt van het

¹⁾ Zie: „Historische Avonden”; tweede bundel p. 95. Groningen. 1907.

²⁾ Uitgegeven door het Friesch Genootschap, Leeuwarden 1880.

„Register van den aanbrengh”, maar nu niet het eigenlijke Register van 1511, maar de in genoemde uitgave van het Friesch Genootschap (in deel III) voorkomende „Nieuwe Aanbrengh van der Buitendijksteren landen, gebruikers, twee naastlegers en grondheeren van dien, enz.”

Deze „Aanbrengh in 1546” bevat een register van de landerijen die hebben bij te dragen in het onderhoud der zeewering en der vijf deelen buitendijks. Hiertoe behooren ook de landerijen gelegen onder het bedoelde dorp Kornwerd (Cornwaart, Cornwert). In het Register van 1511 komen de opgaven, die de gemeente Wonseradeel, waarin het dorpje ligt betreffen, maar zeer onvolledig voor; daarom is niet 1511, maar 1546 gekozen.

De aanbrengh van 1546 bevat vooreerst een lijst der landgebruikers met vermelding van de grootte der door hen gebruikte perceelen.

Voor ieder perceel worden twee naastlegers opgegeven, terwijl tevens gewoonlijk de aard van het land wordt vermeld (saetlandt, fennen, meden, enz.) en de naam van den eigenaar; somtijds wordt ook nog een aanwijzing gegeven omtrent de plaats waar het perceel ligt (b.v. op Cornwerder meden, in Islummer mer, enz.).

Voor ieder landgebruiker wordt ten slotte de totale grootte van het door hem gebruikte land opgegeven en ook voor het geheele dorp de grootte van alle perceelen samen. In die berekeningen komen echter nog al fouten voor.

Terwijl voor Kornwerd als de totale grootte wordt opgegeven 1090 p. 3 e. 10 p. heb ik gevonden: 1065 p. 6 e. 10 p.¹⁾ Daar thans de dorpsgrenzen niet meer zoo scherp zijn afgebakend (het dorp is niet meer de gesloten eenheid van vroeger) zal het moeilijk zijn na te gaan, wat nu voor die grootte moet worden aangenomen.

Voor 1747 uit de Reëelcohieren van Wonseradeel²⁾ de

¹⁾ 1 pondmaat = 12 einsen; 1 einse = 20 penningen. Zie omtrent de grootte dezer pondmaten verder beneden.

²⁾ In het Rijks-Archief te Leeuwarden aanwezig voor de jaren 1733, 1746, 1747, 1748, 1749.

oppervlakte berekenend, komt men tot minstens 1186 p. Waarschijnlijk moet echter dit verschil voor verreweg het grootste gedeelte aan meerdere nauwkeurigheid van de latere opgaven worden toegeschreven.

Verdeeling van het land in bedrijven en perceelen.

In het Register worden 44 landgebruikers opgenoemd. Hiervan hebben 14 minder dan 10 pondemaat in gebruik, 8 tusschen 10 en 20, 8 tusschen 20 en 30, 2 tusschen 30 en 40, 5 tusschen 40 en 50, 4 tusschen 50 en 60 en 3 tusschen 60 en 70. Vijf van deze landgebruikers blijken in naburige dorpen te wonen, terwijl de pastoor, Heer Oene, niet anders dan zijn eigen huisstee gebruikt; rekt men deze 6 niet mee, dan blijven nog 38 bedrijven over, omvattende 1065 p. $6\frac{1}{2}$ e. — 44 p. 2e. = 1021 p. $4\frac{1}{2}$ e. Daar deze 38 personen ook geen land in naburige dorpen in gebruik blijken te hebben, zijn hun bedrijven gemiddeld 26,9 p. groot.

Een ruwe berekening leert dat, wat de naburige dorpen betreft, te Abbingewier (Engwier) de gemiddelde grootte 42,1 p. is, te Wons 34,3 p., te Makkum 16,7 p., te Zurich 19,4 p., te Pingjum 36,7 p. De Boer vond in zijn bovengenoemde studie voor Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel in het jaar 1511 gemiddeld 16,7 H.A. of $45\frac{1}{2}$ p. per hoeve. In het Register van den aanbreng van 1511, voor zoover het voor Wonseradeel is bewaard gebleven, komen 6 hoeven te Kornwerd voor; deze zijn respectievelijk 32 p. 3 e., 29 p. 3 e., 32 p., 34 p. 4 e. en 32 p. 3e. groot.¹⁾

Na de 16e eeuw werden de bedrijven groeter. Terwijl in 1546 eenige malen twee boeren genoemd worden, die

¹⁾ Volgens Heck, („Die altfriesische Gerichtsverfassung“) zou een oud-friesche hoeve gemiddeld 30 gras groot zijn geweest. Van Apeldoorn („De kerkelijke goederen in Friesland“) beschouwt 30 pondemaat als het doorsneeaequivalent van een hoeve in Friesland in de 15e eeuw.

samen één plaats gebruiken, heeft men later juist het omgekeerde. Volgens de „Cohieren der stemmen in Westergo” zijn er in 1698 in het geheel 15 stemhebbende plaatsen, waarvan er driemaal telkens twee door één persoon gebruikt worden. Ook in 1728 zijn er 2 boeren, die ieder 2 plaatsen gebruiken. Volgens de Reëlcohieren waren er in het dorp in 1733 ongeveer 30 landgebruikers, in 1747 ongeveer 16, in 1749 slechts 14.

Daar er in 1546 38 bedrijven, maar, in verband met het bovengenoemde, 40 boeren waren, blijkt dus dit aantal in twee eeuwen tot op minder dan de helft te zijn teruggegaan.

Thans, in 1918 zijn er op het dorp 16 veehouders; haast elk der 43 gezinnen heeft echter een stukje bouwland in gebruik.

Naast de verdeeling in bedrijven is ook van belang de verdeeling in perceelen. In hoofdzaak blijkt die te zijn als tegenwoordig. Met behulp van de kadastrale kaart zijn een aantal perceelen wel terug te vinden. Als uitgangspunt kunnen daarbij vooreerst eenige stukken land dienen, die thans nog denzelfden naam dragen als toen, zooals „Renes¹⁾ en” „Hollingemeed”. Andere perceelen zijn terug te vinden, doordat ze een deel van de kerkeburen vormen of die buren tot naastleger hebben. Hierbij blijkt, dat de verdeeling in perceelen vrij wel even ver was gedreven als tegenwoordig; het verder van het dorp gelegen slechtere land „op Cornwerder meden” is ook toen reeds geheel in gebruik genomen en in perceelen verdeeld.

De herkende perceelen bieden een welkome gelegenheid de grootte te berekenen van de toentertijd daar in gebruik zijnde pondemaat. Zooals bekend is, waren er vroeger n.l. pondematen van allerlei grootte in Friesland in gebruik. Vergelijkt men bij eenige der betrouwbaarste perceelen het aantal pondematen met de kadastrale grootte dan vindt men voor de grootte van een pondemaat 37,06 Are.

¹⁾ Renes = Roon es (ronde es); een der weinige in Friesland voorkomende esschen.

Bij verdere beschouwing blijkt, dat de perceelen, tot één bedrijf behorende, meestal vrij verspreid liggen. Ook komt het nog al eens voor, dat iemand een deel van een perceel gebruikt en een ander het overige.

Aard en gebruik van den grond.

In het Register van 1546 wordt het land verdeeld in: „saetlandt”, „fennen”, „meden”, „leech-, riet- of merlandt” en „huyssteden”. Dikwijls echter ook wordt elke kwalificatie weggelaten.

Onder de 38 bedrijven zijn er 23, waartoe een meestal klein stukje bouwland behoort. In het geheel is er 63 p. 1 e. saetlandt; verder 455 p. 11 e. fennen, 404 p. 8 e. meden, 40 p. 3 e. leechlandt enz., 5 p. $1\frac{1}{2}$ e. huyssteden (dit is niet alles, daar van slechts 25 de grootte wordt opgegeven).

Verder is er 7 p. „skylgerlandt”¹⁾, terwijl van 89 p. 4 e. niets naders gezegd wordt.

In percenten uitgedrukt is dus $6\frac{0}{100}$ van het geheel bouwland, $43\frac{0}{100}$ fennen, $38\frac{0}{100}$ meden, $4\frac{0}{100}$ laag- en meerland, $\frac{1}{2}\frac{0}{100}$ huyssteden, $\frac{1}{2}\frac{0}{100}$ skylgerland, $8\frac{0}{100}$ onbekend.

Rekent men het lage land bij de meden, dan vormen deze $42\frac{0}{100}$ van het geheel. De fennen en meden beslaan dus ongeveer hetzelfde percentage van het geheel.²⁾ Dit verdient opmerking, daar de verhouding in den tegenwoordigen tijd wel ongeveer als 1 : 2 zal zijn. Dit verschil zal wel samenhangen met de vroegere gewoonte het vee langer in het land te laten loopen, waardoor men toen minder hooi noodig had dan tegenwoordig.

Wat de huyssteden betreft, zoo valt op, dat deze over het algemeen vrij wat kleiner zijn dan thans. Van 25

¹⁾ Land met veel schelpen er in? Of duidt het woord misschien niet den aard van het land aan, maar de ligging? Het zou dan verwant kunnen zijn met Skylge (= Terschelling).

²⁾ De Boer vond voor de verhouding in 1511 voor Leeuwarderadeel 1 : $1\frac{17}{100}$.

landgebruikers samen is de grootte der huissteden in het geheel 5 p. $3\frac{1}{2}$ e. dus $63\frac{1}{2}$ e.; gemiddeld is de grootte derhalve ongeveer $2\frac{1}{2}$ e. of $7\frac{1}{2}$ Are, terwijl de grootste der opgegevene 15 Are beslaat. Thans vindt men op het dorp, volgens de kadastrale gegevens, huissteden van 15 A. 28 cA., 44 A. 70 cA., 39 A. 80 cA. enz. Een huisstee van $7\frac{1}{2}$ Are beteekent, zelfs al is er volstrekt geen „hōf”, nog slechts een klein „hiem”. Over hoven wordt trouwens in dit dorp in het Register nergens gesproken en maar eenmaal van een „graft” om een huisstee heen. Meermaalen schijnt de huisstee niet door een sloot van het land afgescheiden te zijn geweest.

Verder wordt veelal het „saetlandt” onmiddellijk vóór of na de „huyssteed” opgegeven, waaruit we wel mogen afleiden dat hetzelfde hooge terpland, waarop het huis gewoonlijk gebouwd was, ook voor het bouwland was uitverkoren, zooals trouwens voor de hand lag.

De eigenaars.

De eigenaars van den grond worden in het Register niet zeer volledig opgegeven en die wel worden opgegeven zijn niet altijd te herkennen. Als er b.v. staat: „Oege erfgenamen”, dan kunnen we wel vermoeden, dat hiertoe behooren: „Claes Oegezoon” en „Atte Oegezoon”, die onder de boeren genoemd worden, maar zekerheid daarentrent hebben we niet. Zodoende is niet altijd uit te maken of de eigenaar in het dorp thuis behoort of niet. Ook de eigendommen van kerk, pastorie enz. worden op allerlei manieren aangeduid. Men vindt ze onder „kercke”, „patroon”, „pastorie”, „pastoor”, „prebende”, „prebendarius”, „vicarie”, „costerie”, „coster”. Als er echter gesproken werd van pastoor, prebendarius en coster heb ik dit nergens als persoonlijk eigendom beschouwd.

Eenigszins vreemd is het, dat er in 1546 vele eigendommen aan de prebende behooren en slechts twee perceelen aan de vicarie, terwijl drie jaar van te voren, in 1543,

in de „Beneficiaal boeken van Friesland” alleen gesproken wordt van een vicarie en niet van een prebende. De goederen van die vicarie zijn echter voor een deel terug te vinden als goederen van de prebende van 1546. Hieruit moet wel de conclusie getrokken worden, dat die namen toen geen streng gescheiden begrippen vertegenwoordigden, maar door elkaar gebruikt werden.

Als wij het grondbezit verdeelen naar den aard der eigenaars, vinden wij, dat 25% van het geheel in eigen gebruik is, 20% behoort aan dorpsgenooten, die het niet zelf gebruiken, 15% behoort aan kerk, pastorie enz., 21% aan vreemde eigenaars, terwijl van 19% geen eigenaar wordt opgegeven. In 17 van de 38 bedrijven is de boer zelf eigenaar van een deel van den grond, in 29 bedrijven wordt land gebruikt aan kerk of geestelijkheid toebehorend (alleen in het eigen dorp).

Opvallend groot is dus de hoeveelheid land, 20%, toebehoorende aan boeren in het dorp, die hun land aan anderen overlaten te bewerken. Claes Oeges b.v. is behalve van 18 p. van de 46 p., die hij zelf gebruikt, ook nog eigenaar van 5 andere perceelen, die door 5 andere boeren gebruikt worden.

Bovendien is het wel waarschijnlijk, dat hij ook behoort tot „Oege erfgenamen”, die nog samen 78 p. bezitten.

Het kerkelijk bezit is als volgt verdeeld: aan de kerk zelf behoort 59 p. 4 e., aan de pastorie 48 $\frac{1}{2}$ p., aan de prebende (vicarie) 49 p., aan de costerie 4 p., samen 160 p. 10 e. In 1543 bedroeg deze totaal som, volgens de beneficiaalboeken: 139 p. 2 e.; in 1747 volgens de gegevens van het Reëel-cohier: 129 p.

Verdeelt men het land in die perceelen, waarvan de eigenaar (de kerk meegerekend) in het dorp thuis behoort en die, welke in vreemde handen zijn, dan krijgt men het resultaat, dat in 1546 60% tot de eerste rubriek behoorde, 21% tot de tweede, terwijl 19% onzeker blijft. Denkt men dit laatste over de beide eerste rubrieken in de bestaande verhouding verdeeld, dan krijgt men, dat 75%

van het land tot de eerste rubriek behoort en 25 % tot de tweede. Van die 75 % wordt dus de opbrengst geheel in het dorp zelf genoten. Naar een, trouwens zeer onzekere, schatting waren deze getallen in 1747 ongeveer 40 % en 60 %. In overeenstemming met deze verschuiving vindt men dan ook in de Cohieren der stemmen van Westergo opgegeven, dat in 1640 van de 15 stemhebbende plaatsen 9 in het bezit van vreemden zijn, in 1698: 13 en in 1728: 11. Opmerkelijk is in 1546 het groote aantal kleine eigenaars: in het geheel zal het aantal wel 40 belooopen; de beide grootste landeigenaars bezitten 77 p. 8 e. en 71 p.

Grootte der bevolking.

Zooals boven reeds is opgemerkt, is het aantal landgebruikers van 1546 tot 1749 van 40 tot 14 teruggegaan. Ook de geheele bevolking blijkt opmerkelijker wijze verminderd te zijn; ten minste het aantal gezinnen is zeer achteruitgegaan. In 1546 waren er 40 boeren, maar blijkens de opgaven der huissteden meer gezinnen; er worden n.l. behalve de pastoor nog 5 personen genoemd, die wel een „huyssteed” in gebruik hebben, maar geen anderen grond. Er moeten dus in het dorp minstens 46 gezinnen geweest zijn. Dit aantal is verrassend groot, als men rekent dat er thans (1918) slechts 43 gezinnen wonen.

De eerste opgave na 1546, die we ter vergelijking kunnen gebruiken is van 1744.¹⁾ Van dat jaar dagteekent een „Beschrijvinge van Familiën in Friesland”²⁾, een beschrijving gehouden om te trachten bestaande invoerrechten te vervangen door een vrijwillige contributie. Men vindt hierin opgegeven de hoofden der huisgezinnen van de verschillende dorpen met vermelding van de door hen

¹⁾ Afgezien van de onzekere gegevens van het Reëel-cohier van 1733, die een aantal gezinnen geven, dat ik op pl. m. 35 schat.

²⁾ In het Rijks-Archief te Leeuwarden. Zie hieromtrent ook de Friesche Volksalmanak van 1888.

aangeboden som. (Daar het aanbod te gering was, is echter van de zaak niet gekomen). Op deze lijst nu komen 30 huisgezinnen voor, omfattende 139 personen.

De daling der bevolking gaat echter nog verder door; in 1798 is het aantal inwoners: 131, in 1811: 109; daarna neemt het weer toe en is in 1815: 119, in 1855: 141, in 1896: 194 en in 1909 (bij de laatste 10-jaarlijksche volkstelling) 168, verdeeld over 40 gezinnen.

Deze achteruitgang in het aantal gezinnen van 1546 tot 1744 is niet enkel in een Kornwerd optredend verschijnsel. Ook naburige dorpen vertoonen dit. Ging Kornwerd achteruit van 46 op 30 gezinnen, Engwier ging terug van 7 op 3, Zurich van 35 op 25 en Wons van 52 op 49. Makkum daarentegen vertoont een vooruitgang van 46 op 775; hierbij moet echter opgemerkt worden dat waarschijnlijk in *die* plaats in 1546 het aantal landgebruikers wel niet geheel gelijk aan het aantal gezinnen gesteld zal mogen worden.¹⁾

Waarschijnlijk mag men wel aannemen, dat er samenhang bestaat tusschen de sterke toename der bevolking van Makkum en de afname der bevolking van de naburige plaatsen. De bloei van het groote dorp, dat wel haast een stadje genoemd mocht worden, tengevolge van de toename van scheepvaart en industrie (vooral kalkovens) trok de landbewoners aan; van „arbeider” werden ze „schiller” of „matroos”¹⁾ en de huisjes, die ze op het kleine dorp tot dien tijd toe bewoonden, werden afgebroken.

Een der redenen, dat in 1546 een grooter bevolking haar bestaan kon vinden op dezelfde oppervlakte als in 1744, zal ook wel hierin bestaan, dat op het eerstgenoemde

¹⁾ Dit is hier telkens gedaan; ook voor de andere dorpen kunnen dus de eerstgenoemde getallen wel iets te klein zijn. Intusschen wordt in „Tegenwoordige Staat van Friesland” van Makkum gezegd, dat het in het begin der 17e eeuw „een gering dorp van ongeveer 50 huizen” was.

²⁾ Haast de helft der bevolking van Makkum in 1744 is schiller of matroos.

tijdstip, zooals boven bleek, een grooter deel van den grond in het bezit van de dorpsbewoners zelf was dan op het tweede. Deze behoeften dus niet zulk een groot deel van den opbrengst aan anderen af te staan.

Daarbij komt dat de toestand van den landbouw in de eerste helft van de 18e eeuw niet gunstig was. De achteruitgang tegen het midden van de eeuw blijkt o. a. uit de mindere opbrengst van het reëel in de jaren 1747 en 1749 vergeleken met 1733. Terwijl in 1733 de 5e en 6e penning van de huur moest worden betaald (d. i. $\frac{1}{5}$ van de huur der landerijen en $\frac{1}{6}$ van die der huizen) en in 1747 de 4e en de 5 $\frac{1}{2}$ e penning, daalde toch de opbrengst. Voor Wonseradeel ging deze terug van f 26612—8—6 op f 20733—13—14, voor geheel Friesland van f 354000 op f 338000. Voor Kornwerd zijn deze getallen f 565—6—4 en f 463—9.¹⁾ In 1749 was de opbrengst weer een weinig gestegen.

Een hoofdoorzaak van dezen ongunstigen toestand was zeker wel de veepest, die in de eerste helft der 18e eeuw Friesland op een vreeselijke wijze teisterde, vooral in de jaren 1744 en 1745. Ook kan echter wel de oude reeds lang gebruikte kleigrond eenigszins uitgeput geraakt zijn; men weet dat de weilanden tot op dien tijd niet door bemesting verwend werden. In de 17e eeuw moesten de Staten van Friesland nog herhaaldelijk optreden tegen het uitvoeren en het als brandstof gebruiken van de mest.

Hoe het ook moge zijn, de betrekkelijk dichte bevolking in 1546 in deze streek is zeker wel een opmerkelijk verschijnsel.

---

¹⁾ Een veel sterker achteruitgang vertoont Engwier, Wons en Zurich. In Engwier is in 1747 een zathe, die „bij opveilinge” geen huur kan doen. Een andere is in 1747 onverhuurd en in 1749 nog.